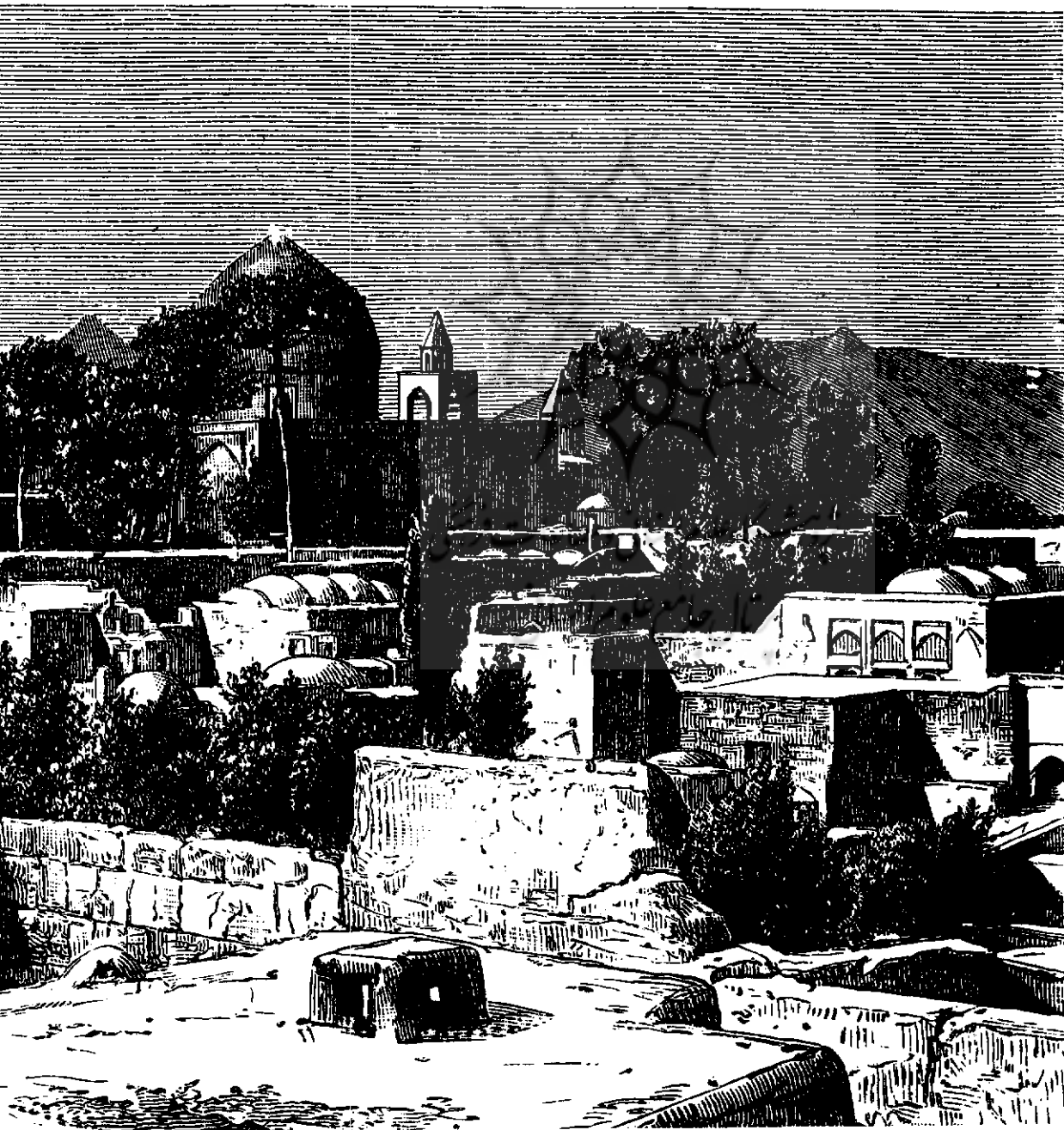

کلیساهای ارمنیان جلفا

شکوه السادات اعرابی هاشمی*

اشاره: قسمت اول این مقاله با عنوان «شکل‌گیری و توسعه جلفای نو» در شماره قبلی فصلنامه به چاپ رسید. در این قسمت به تاریخ تأسیس کلیساها و چگونگی افزایش تعداد آنها نظر داریم.

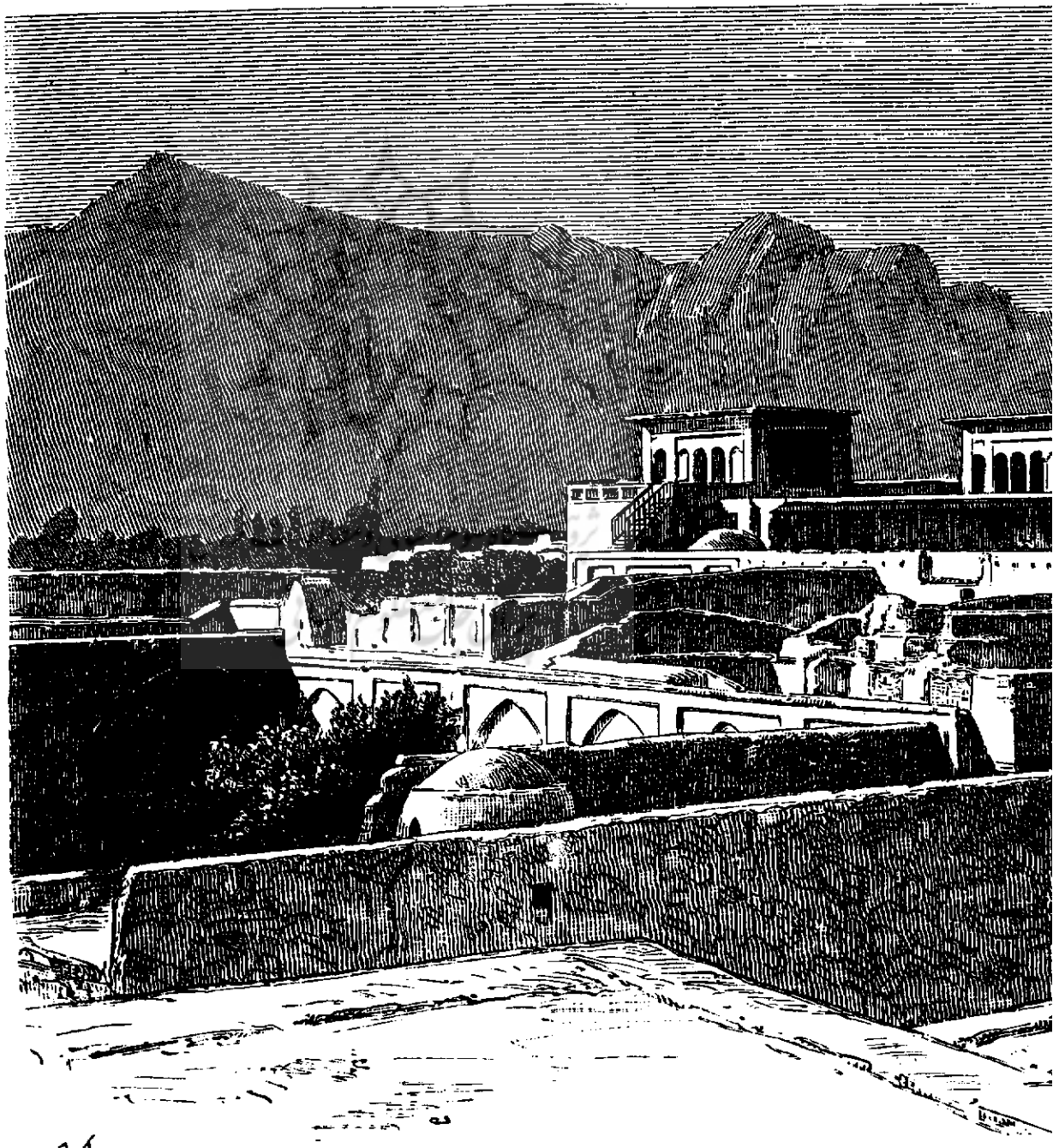
به خاک می سپردند و روز عید ظهور عیسی مسیح^(ع) مراسم تبرک آب را چنان با جرأت و شهامت انجام می دادند که در روزگار گریگور منور^۱

* - دکترای تاریخ و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد.

۱- ارمنیان که از فرقه ارتدوکس هستند خود را اولین قومی می دانند که در سال ۳۰۱ میلادی آیین حضرت مسیح را پذیرفته اند و از آنجا که با دعوت گریگور مقدس به این آیین درآمده اند، به گریگوری هم مشهورند.

پس از مهاجرت ارمنیان به ایران و شکل گیری و توسعه کوچ نشین مستقل جلفای نو، به فرمان شاه عباس اول، ساخت کلیساها آغاز گردید.

در یادداشتی به زبان ارمنی مورخ ۱۶۰۷ م / ۱۰۱۴ هـ آمده است: «ارمنه ای که به ایران کوچانیده شدند، در همه جا کلیسا می ساختند و به طرز باشکوهی آنها را تزیین می کردند. منادی کلیسا و سرودخوانان، در حالی که لباس بلندی به تن می کردند، مردگان را با درفش منقوش به صلیب

و تیرداد پادشاه ارمنستان می‌کردند...»^۲

امتیازاتی که در زمان شاه‌عباس اول به ارامنه داده شد، در ایام حکومت شاه‌صفی نهادینه گردید و طی فرمان مورخ سال ۱۰۴۲ هـ اعلام گردید.^۳ در بخشی از این فرمان آمده است: «ارامنه حق دارند در هر جایی که بخواهند به دستور و قواعد خود، کلیسا احداث و ایجاد نمایند و می‌توانند آن‌را تزیین و بر بالای کلیسا، صلیب و ناقوس و تخته که در وقت عبادت می‌زنند، بگذارند... هرگاه جماعت مسلمانان را اتفاق افتد که به کلیسا روند اگر سواره باشند، پیاده شوند و به داخل روند و به آداب ادب ایستاده متعرض احدی از جماعت مذکوره مسیحیه نگردند. همچنین محصلان دیوانی را هرگاه رجوع به یکی از کشیشان و یا خلیفگان نمایند و آنان در حین عبادت باشند، مادام که از عبادت فارغ نشوند، مزاحم و متعرض نگردند...»

و در فرمانی دیگر چنین آمده است «وزیر دیوان اعلی، هر وقت جماعت مذکور، اراده ساختن کلیسا نمایند، احدی از معماران سرکار خاصه شریفه را تعیین نمایند که به همه جهت متوجه بوده، استادان و بنایان شروع در کار کرده به اتمام رسانند...»^۴

بنابراین تأسیس کلیساها و افزایش تعداد آنها می‌تواند معیار دیگری برای توسعه و گسترش جلفا به‌شمار آید. به گفته مؤلف تاریخ ارامنه جلفا «در جلفا، ۲۴ کلیسا وجود داشته، شش کلیسا ویران شده ولی خرابه‌های آن موجود است، دو باب دیگر در آستانه ویرانی‌اند و شش باب آنچنان خراب شده که آثاری از آنها برجای نیست و فقط ده باب کلیسا آبادند و در آنها مراسم مذهبی انجام می‌شود.»^۵

در حال حاضر ۱۳ کلیسا در جلفا وجود دارد.^۶ بیشتر کلیساها در نیمه اول قرن ۱۷ م / ۱۱ هـ ساخته شده است. هنگامی که پیتر و دلواله از جلفا دیدن کرد، ۱۰ کلیسا در جلفا بود.^۷ اولتاریوس به ۱۲ کلیسا^۸ و تاورنیه به ۱۵ یا ۱۶ کلیسا^۹ که دو تای آن صومعه دختران بود، اشاره می‌کنند.^{۱۰} دولیه دلاند ۲۰ کلیسا، فرایر ۱۳ کلیسا^{۱۱} و یک کاتدرال، شاردن ۳۰ کلیسا،^{۱۲} کارملیتها^{۱۳} ۲۲ و کرنلیوس دوپروین ۲۷ تا ۳۰ کلیسا^{۱۴} ذکر می‌کنند.

۱) کلیساهای واقع در قدیمی‌ترین منطقه جلفا

۱-۱) سنورک مقدس (Saint George)

این کلیسا در حال حاضر در ضلع شرقی خیابان حکیم‌نظامی در شمال چهارراه حکیم‌نظامی واقع شده است و اهالی جلفا آن را کلیسای غریب می‌نامند. اهمیت آن در این است که پانزده قطعه سنگ کلیسای اچمیادزین را که به دستور شاه‌عباس برای بنای مجدد آن کلیسا در جلفا به اصفهان آورده‌اند، در این محل قرار داده‌اند و یکی از اماکن مقدسه ارامنه جلفا محسوب می‌شود.

این کلیسا با هزینه خواجه نظر، معروف به خواجه بزرگ بنا شده و زمان ساخت کلیسا، مطابق کتیبه‌ای که در زیر سنگ مقدس محراب وجود دارد، سال ۱۶۱۱ م / ۱۰۲۰ هـ ق می‌باشد و یکی از قدیمی‌ترین کلیساهای جلفا است.^{۱۵}

۲-۱) نازارت مقدس (Saint Nazaret)

طبق نظر درهوهانیاتنس این کلیسا که نام دیگرش «پران شینی» است، نخستین کلیسایی می‌باشد که در جلفا ساخته شده، (۱۶۱۱ م / ۱۰۲۰ هـ) و بدین

- ۲- هووانسیان، *یادداشتها* (به زبان ارمنی)، ص ۳۲۵.
- ۳- فرمان شماره ۲۰ از مجموعه فرامین شاهان صفوی موجود در کلیسای وانک.
- ۴- فرمان شماره ۲ از مجموعه اسناد کلیسای وانک.
- ۵- درهوهانیاتنس، *تاریخ جلفای اصفهان*، ص ۱۵۴.
- ۶- لئون میناسیان، *راهنمای جلفای اصفهان، جلفای اصفهان*، کلیسای وانک، ۱۳۷۶، ص ۱۴۰.
- ۷- پیتر و دلواله، *سفرنامه*، ص ۴۴۴.
- ۸- اولتاریوس، *سفرنامه*، ج ۲، ص ۶۱۴.
- ۹- تاورنیه، *سفرنامه*، ص ۴۰۸.
- ۱۰- دولیه دلاند، *زیبایهای ایران*، ص ۸-۴۷.
- 11- Fryer, Cited, Vol2, p/261.
- ۱۲- شاردن، *سفرنامه*، ج ۴، ص ۱۵۶۷.
- 13- Carmelites, Vpl I, p/644.
- 14- Brun, Cited, p/207.
- ۱۵- درهوهانیاتنس، *تاریخ جلفای اصفهان*، ص ۱۷۹ تا ۱۹۰ و نیز، لئون میناسیان، *تاریخ کلیساهای ارامنه جلفا، جلفای نو، وانک*، ۱۹۹۲ م، ص ۹۱-۹۰.

جهت آن را نوراشن (نوساخته) نیز می‌گویند و جزء کلیساهای مخروبه می‌باشد و هیچ اثری از آن باقی نمانده است.^{۱۶}

البته باید گفت طبق کتیبه سردر کلیسای یعقوب که در مجاورت کلیسای بیت‌الرحم و مریم مقدس واقع شده، قدیمی‌ترین کلیسای جلفا به‌شمار می‌رود.

۱-۳) یعقوب مقدس (Saint Yakob)

این کلیسا به دلیل دراز بودن گنبد آن، به گنبدخیزی معروف است. مؤلف «تاریخ ارامنه جلفا» هیچ اطلاعی از ساختمان این کلیسا نمی‌دهد، فقط می‌نویسد: «... اما از نام آن که مرادی‌هاست، معلوم می‌شود که مخارج ساخت کلیسا را، خواجه مراد پرداخته و تاریخ ساخت آن، از روی صلیب مقدس، ۱۶۳۴ م / ۱۰۴۳ ه. ق می‌باشد».^{۱۷}

یوزوکچیان، راهب ارمنی کاتولیک، که در نیمه اول قرن ۱۹ م به جلفا آمده، توصیف زیبایی از این کلیسا نموده است، او می‌نویسد: «زیبایی این کلیسا تقریباً از تمام ۲۴ کلیسای جلفا بیشتر است و مانند ندرارد، ولی افسوس که در آن کسی ساکن نیست و آن را به حال خود گذاشته‌اند و در شرف خراب شدن است».^{۱۸}

کارسول، محقق انگلیسی معاصر، که درباره کلیساهای و ابنیه جلفا تحقیقاتی نموده، این کلیسا را با کلیسای مجاور مریم مقدس که به همین نام یعقوب مقدس بوده، اشتباه گرفته است.^{۱۹} در زمان دره‌هانیاتس این کلیسا خراب شد و وی آن را جزء کلیساهای مخروبه آورده است که در شمال خیابان نظر قرار گرفته است. یوزوکچیان قبل از خرابی این کلیسا، آن را دیده و محل آن را در جلفا نزدیک رودخانه زاینده‌رود ذکر می‌کند.^{۲۰}

۱-۴) تومای مقدس یا کلیسای زنگی (Saint Tomas)

این کلیسا در سال ۱۶۹۱ م / ۱۱۰۲ ه. ساخته شده جزء کلیساهای ویران شده می‌باشد که هیچ اثری از آن باقی نمانده است. وجه تسمیه کلیسای زنگی، به دلیل داشتن صفحه ناقوس که برای زنگ زدن استفاده می‌کردند، می‌باشد.^{۲۱}

۱-۵) هوئی مقدس، روح القدس (Holy Spirit)

از زمان ساخت این کلیسا هیچ اطلاعی نداریم و جزء کلیساهای ویران شده می‌باشد.

۱-۶) یوحنا مقدس (Saint Yovhannes)

این کلیسا معروف به کلیسای شاولی‌ها می‌باشد. در سال ۱۶۹۷ م / ۱۱۰۹ ه. ساخته شده و محل آن نزدیک پل مارنان بوده و جزء کلیساهای ویران شده می‌باشد.^{۲۲} یوزوکچیان تصویری از این کلیسای مخروبه در کتاب خود کشیده است.^{۲۳}

۲) کلیساهای میدان بزرگ

۲-۱) واتک (Saint Amenaprkich)

این کلیسا در سال ۱۶۰۶ م / ۱۰۱۵ ه. با زیربنای محدود بنا شد و آن را به نام کلیسایی که در جلفای ارس وجود داشت، آمناپرکیچ (ناجی همگان) نامیدند.

با گذشت پنجاه سال از پی‌افکندن نخستین بنا، مجدداً در سال ۱۶۵۵ م / ۱۰۶۵ ه. ایام حکومت شاه‌عباس دوم، با صرف هزینه‌های گزاف از اعانات مردم جلفا، و با صرف مدت نه سال ۱۶۶۴ م / ۱۰۷۴ ه. کلیسایی بزرگ در همان مکان ساخته شد.^{۲۴} در وسط حیات غربی کلیسای واتک، بنایی قرار دارد که آن را «مادور»، نمازخانه، می‌نامند و موسوم به «هریشتاگابت» فرشتگان بزرگ میکائیل و جبرئیل می‌باشد که در سال ۱۷۰۲ م / ۱۱۱۴ ه. ساخته شد.^{۲۵}

۱۶- دره‌هانیاتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۱، ص ۸۵۳.

۱۷- همان، ص ۱۵۴.

۱۸- وارطانس یوزوکچیان، وصف بناهای مشهور اصفهان ترجمه: لئون میناسیان، اصفهان، انتشارات غزل و مترجم، ۱۳۷۸، ص ۲۴، تصویری از این کلیسا در کتاب درج شده است. 19- Carswel, New Julfa, P/35-36 and fig 3.

۲۰- یوزوکچیان، پیشین، ص ۲۴.

۲۱- دره‌هانیاتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۲، ص ۱۵۴، ۱۶۲، ۱۶۳، ۲۸۱.

۲۲- همان، ص ۲۸۱.

۲۳- یوزوکچیان، وصف بناهای مشهور اصفهان، ص ۲۶-۲۷.

۲۴- دره‌هانیاتس، تاریخ جلفای اصفهان، فصل ۲و۱.

۲۵- وارطانس یوزوکچیان، پیشین، ص ۴-۵.

۲-۲) حضرت مریم (Saint Astuatsatsin)

کلیسای حضرت مریم در سال ۱۶۱۳ م / ۱۰۲۲ هـ به همت خواجه آودیک^{۲۶} ساخته شد که مقبره وی در قسمت غربی محوطه کلیسا می باشد.

۲-۳) یعقوب مقدس (Saint Yakob)

در گوشه شمال غربی صحن فعلی کلیسای مریم، کلیسای کوچکی موسوم به یعقوب مقدس قرار دارد که با توجه به کتیبه سردر آن، تاریخ ساخت کلیسا ۱۶۰۶ م / ۱۰۱۶ هـ. ق است و چنانکه گفته شد، قدیمی ترین کلیسای جلفا به شمار می آید.^{۲۷}

۲-۴) بیت اللحم، بتلهم (Saint Bet, gheheme)

یا کلیسای میدان

از مشهورترین و باشکوهترین کلیساهای جلفاست که در سال ۱۶۲۸ م / ۱۰۳۷ هـ به همت خواجه پطرس^{۲۸} پسر ولیجانیان ساخته شد. به دلیل قرار گرفتن در مجاورت میدان، به کلیسای میدان هم معروف است و دارای بلندترین گنبدی است که بدون هیچ ستونی بر طاق ایستاده و از فاصله دور نمایان است.^{۲۹}

۳) کلیسای میدان کوچک

گریگور مقدس (Saint Gergory Lusavorich)

زمان ساخت این کلیسا دقیقاً مشخص نیست. بنا به گفته میناسیان در سال ۱۶۳۳ م / ۱۰۴۲-۳ هـ به همت خواجه خاچیک ساخته شد و در سال ۱۷۲۹-۳۰ م / ۱۱۳۹ هـ بازسازی شد.^{۳۰}

۴) کلیسای محله ها کوپجان

استپانوس مقدس (Saint Stepanos)

این کلیسا از بزرگترین کلیساهای جلفای اصفهان به شمار می رود و در سال ۱۶۱۴ م / ۱۰۲۳ هـ ق ساخته شده است.^{۳۱}

۵) کلیساهای محله چهارسو

۱-۵) یوحنا مقدس (Saint Yovhannes Mkrich)

این کلیسا در سال ۱۶۲۰ م / ۱۰۲۹ هـ ساخته شد. در اصل نام آن حضرت مریم بوده، اما چون دست

۲۶- دلواله درباره خواجه آودیک می نویسد: «خواجه آودیک، با وجود فرزندان متعدد، دارای خود را بیش از آنکه صرف مخارج خاصه کند، برای بنای کلیساها و تزیینات آنها خرج می کند و اکنون در جلفای اصفهان، قریب ده کلیسای خوب وجود دارد که یکی از آنها را خواجه آودیک ساخته و تمام مخارج آن را برعهده گرفته و قسمت اعظم مخارج یک کلیسای دیگر را نیز می پردازد...» (دلواله، سفرنامه، ص ۴۴۵ - ۴۴۴)

۲۷- درهوهانیانتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۲، ص ۱۹۱-۷؛ میناسیان، تاریخ کلیساهای ارامنه جلفا، ص ۵۵۶۷.

۲۸- خواجه پطرس بعد از فوت ۴۰/۰۰۰ تومان پول مسکوک نقد غیر از خانه شهری و بیلاقی و جواهر و ظروف طلا و نقره و اثاث البیت قیمتی باقی گذاشته بود... وی در میان ارامنه خیلی محترم بود هم به واسطه کمک و احسانی که می کرد و هم به علت کلیسایی که بنا کرد... (تاورنیه، ص ۴۰۷) به گفته یوزوکچیان، خواجه پطرس بغیر از کلیسای بیت اللحم، شش کلیسای دیگر در جلفا و در دیگر بلوکات ارمنی نشین حومه اصفهان ساخت. (یوزوکچیان پیشین، ص ۱۸).

۲۹- درهوهانیانتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۴-۱۷۳؛ و نیز،

Carswel, New Julfa, p/50-51.

۳۰- میناسیان، تاریخ کلیساهای ارامنه جلفا، ص ۱۵۴ تا ۱۵۴۷؛ درهوهانیانتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۲، ص ۱۷۳ تا ۱۷۳.

۳۱- درهوهانیانتس، تاریخ جلفای اصفهان، ج ۲، ص ۲۰۳-۲۰۰؛ میناسیان، پیشین، ص ۱۶۰-۱۵۷.

۶) کلیساهای محله قاراگل (قینان)

۱-۶) سرکیس مقدس (Saint Sargis)

این کلیسا به دیر «اوهان» نیز معروف است. بنا به گفته مؤلف تاریخ ارمنه جلفا مشخص نیست که چه کسی و در چه زمانی آنرا ساخته است، اما از یادداشتی که بر روی انجیل خطی در کلیسای محله ایروانی ها به دست آمده، این کلیسا قبل از سال ۱۶۰۹م/ ۱۰۱۸هـ ساخته شده و جزء فهرست کلیساهای خراب شده می باشد.^{۳۸}

کارسول این کلیسا را با کلیسای سرکیس محله ایروانی ها اشتباه گرفته است.^{۳۹}

۲-۶) نیکوگایوس مقدس (St. Nikoghayos Hayrapet)

در این کلیسا، کتیبه‌ای وجود ندارد تا مشخص شود به دست چه کسی و در چه زمانی ساخته شده، اما از صلیبهای سنگی موجود در آن، چنین برمی آید که در سال ۱۶۳۰م/ ۴۰-۳۹هـ و یا چند سال پیش از آن بنا شده است.

در ابتدا نام آن مریم مقدس بوده، اما از سال ۱۷۷۹م/ ۱۱۹۲هـ که دست مقدس نیکوگایوس ساخته و در آنجا گذاشته شد، به این نام معروف شد و جزء کوچکترین کلیساهای جلفا به شمار می آید.^{۴۰}

۳-۶) آنانیا آراکل مقدس (Saint Anania Arakel)

تاریخ تأسیس این کلیسا مشخص نیست و جزء شش کلیسای مخروبه است که هیچ اثری از آنها باقی نمانده است.^{۴۱}

۳۲- خواجه یغیازار، سردودمان و جدّ خاندان ثروتمند لازاریان

۳۳- درهوهانیانتس، پیشین، ج ۲، ص ۲۲۴.

۳۴- میناسیان، پیشین، ص ۱۳۰-۱۲۷.

Carswel, New Julfa, p/46-7

۳۵- تاورنیه، سفرنامه، ص ۴۰۸

۳۶- Fryer, A New account... P/124

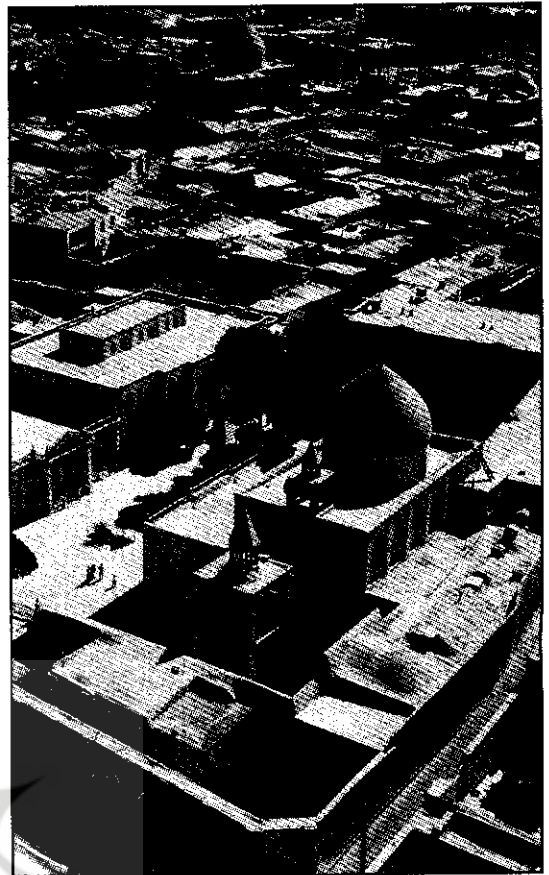
۳۷- شاردن، سفرنامه، ج ۴، ص ۱۵۶۷

۳۸- درهوهانیانتس، پیشین، ج ۲، ص ۱۵۵، ۱۷۳-۱۶۹.

39- Carswel, "NewJulfa" P/59-60.

۴۰- درهوهانیانتس، پیشین، ص ۲۰۷-۹

۴۱- همان، ص ۱۵۵ و ۲۸۲.

کلیساهای وانک، حضرت مریم، بتلهم

مقدس حضرت یحیی را خواجه یغیازار^{۳۲} به این کلیسا هدیه کرد به حضرت یحیی تعمید دهنده معروف شد.^{۳۳}

۲-۵) دیر راهبه‌ها یا سیاهپوشان (Saint Catarine)

این دیر در محله چهارسو و مجاور کلیسای یوحنا واقع شده است. طبق اسنادی که در این دیر وجود دارد، در سال ۱۶۲۳م / ۱۰۳۲هـ به همت خواجه یغیازار بنا گردید.^{۳۴} تعدادی از سیاحان اروپایی قرن ۱۷ م به وجود این صومعه‌ها در جلفا اشاره نموده‌اند: تاورنیه به دو تای آنها،^{۳۵} فرایر به یک صومعه موسوم به St.Hripsme با چهل راهبه^{۳۶} و شاردن به یک خانه کوچک بد ساختی اشاره کرده است که آن را Kouse Vane یا صومعه دختران می نامند و در زمانی که وی در اصفهان بود، سی دختر یا زن بیوه که همه لباسهای کهنه و بد به تن داشتند در این دیر به سر می بردند.^{۳۷}

۷) کلیساهای محلهٔ ایروانی‌ها

۱-۷) سرکیس ناجی همگان (Saint Amenaprkich)

این کلیسا در فاصلهٔ سالهای ۱۶۵۹م / ۱۰۷۰ هـ - ۱۶۶۹م / ۱۰۸۰ هـ ساخته شده است و به کلیسای سرکیس مقدس معروف می‌باشد. طبق کتیبه‌ای که در کلیسا قرار دارد، ایروانی‌هایی که در زمان شاه عباس دوم از اصفهان به قسمت غربی جلفا انتقال داده شده‌اند، این کلیسا را ساخته‌اند و به نام کلیسای اولیه آنها در داخل شهر به «ناجی همگان» معروف شد.^{۴۲}

۲-۷) یعقوب باغات (Saint Yakob Baghatay)

کلیسای فوق در سال ۱۶۶۶ م / ۱۰۷۶ هـ ساخته شده و جزء کلیساهای ویران شده است.^{۴۳}

۳-۷) کلیسای واقع در خانهٔ خواجه سرافراز
زمان بنای این کلیسا مشخص نمی‌باشد و ویران شده است.^{۴۴}

۸) کلیسای محلهٔ تبریزی‌ها (دشتی‌ها)

گریگور لوساورویچ^{۴۵} مقدس (Saint Losaworich Grigor)

این کلیسا به علت نگه داشتن دست حضرت میناس در آن به کلیسای میناس مقدس نیز معروف می‌باشد.

بر طبق کتیبهٔ داخلی اطراف گنبد کلیسا، تاریخ آغاز بنای کلیسا (۱۶۵۹م / ۱۰۷۰ هـ) و تاریخ اتمام آن (۱۶۶۳م / ۱۰۷۴ هـ) می‌باشد و به‌همت تبریزی‌ها و نخجوانی‌هایی که در زمان شاه عباس دوم از اصفهان به این منطقه انتقال پیدا کردند، ساخته شد.^{۴۶}

۹) محلهٔ سنگتراش‌ها، کوچر^{۴۷} (Kocher)

۱-۹) آودیانتس مقدس (Saint Awetats)

این کلیسا به دست خواجه آودیک گیلانی در ۱۶۶۶م / ۱۰۷۶ هـ ساخته شد و نام وی بر کلیسا گذاشته شد. اما پس از آوردن دست نرسس مقدس به آنجا، موسوم به کلیسای نرسس مقدس شد.^{۴۸}

۱۰) گاسک (Gask)

۱-۱۰) میناس مقدس (Saint Minas)

تاریخ ساخت این کلیسا مشخص نیست و از بین رفته است.^{۴۹}

۲-۱۰) مریم مقدس (Saint Astuatsasin)

این کلیسا هم بدون تاریخ می‌باشد و جزء کلیساهای نابود شده است.^{۵۰}

تاریخ و زمان پیدایش کلیساها می‌تواند معیار مناسب و دقیقی برای رشد و رونق فرهنگی، مذهبی و عمرانی جلفای اصفهان به حساب آید. از آمار به دست آمده می‌توان چنین نتیجه گرفت؛ از ۲۴ کلیسای ساخته شده در جلفای اصفهان که همگی در ایام حکومت صفویه بنا گردیده، ۱۷ کلیسا در محلات قدیم جلفا واقع شده، از این میان، ۳ کلیسا تاریخ ندارد، ۹ کلیسا در ایام حکومت شاه عباس اول، ۲ کلیسا در زمان حکومت شاه صفی و ۲ کلیسا در زمان شاه سلیمان و ۱ کلیسای دیگر مستعلق به دوران حکومت شاه سلطان حسین می‌باشد. همچنین از ۷ کلیسای واقع در محلات جدید جلفا، ۳ کلیسا بدون تاریخ است و ۴ کلیسا مربوط به ایام حکومت شاه عباس دوم می‌باشد. می‌توان چنین نتیجه گرفت که بیشترین توسعهٔ جلفا مربوط به دوران شاه عباس اول و دوم می‌باشد.

۴۲- همان ص ۲۲۳-۲۱۸، میناسیان پیشین ص ۱۵۰-۱۴۹، و

ر.ک: بوزوکچیان، پیشین، ص ۱۲

۴۳- همان، ص ۲۸۱ و ۱۶۹ تا ۱۶۷ و ۱۵۴.

۴۴- درهوهانیانتس، پیشین، ص ۲۸۱ و ۱۵۵.

۴۵- لوسارویچ، به معنی منور

۴۶- همان، ص ۲۱۷-۲۱۱ میناسیان، پیشین، ص ۱۱۴-۱۱۳.

Carswel, New Julfa, p/55/6.

۴۷- «کوچر» نام دیگر محل سنگتراش‌ها، که آرامنه بدان می‌گفتند. این واژه از واژهٔ فارسی «کوچیدن» آمده است و چون ساکنان آن، بعداً از دیگر مناطق ارمنی نشین به این محل کوچیدند، به آن «کوچر» می‌گفتند.

۴۸- همان، ص ۲۱۱-۲۰۹ / ۱۵۶.

۴۹- درهوهانیانتس، پیشین، ص ۱۵۵ و ۲۸۲.

۵۰- همان، ص ۱۵۵ و ۲۸۲.